

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव, स्वरूप, वैशिष्ट्ये: एक अभ्यास

प्रा.डॉ.बाळू बापू गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक

एन.एन.सी.कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कुसुंबा ता.जि. धुळे

मो.न.9689253790

१.१ सारांश :

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव ही सामाजिक अन्याय आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धची प्रतिक्रिया म्हणून उदयास आली. सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई यांच्या लेखनाने स्त्री शिक्षण व हक्कांचा पाया रचला. विसाव्या शतकात गीता साणे आणि विभावरी शिरूरकर यांनी स्त्री जीवनातील संघर्ष रेखाटले. नंतरच्या काळात कुसुमाग्रज, इंदिरा संत आणि शांता शेळके यांच्या कवितेत स्त्री संवेदनशीलता दिसू लागली. दलित स्त्री लेखिकांनी जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे चित्रण केले. उर्मिला पवार, प्रज्ञा दया पवार आणि मालिका अमर शेख यांनी आत्मकथन व कवितेतून स्त्री अनुभवांना वाचा फोडली. स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप आत्मकथन, कविता, कथा आणि कादंबरी या माध्यमांतून व्यक्त होते. यात स्त्री शरीराची जाणीव, लैंगिक हिंसा आणि कुटुंब व्यवस्थेतील दडपशाही यांचा समावेश आहे. वैशिष्ट्यांमध्ये पितृसत्तेची टीका, स्त्री स्वायत्ततेचा आग्रह आणि सामूहिक आवाज निर्माण करणे हे प्रमुख आहे. स्त्रीवादी लेखनाने मराठी साहित्यात नवीन सौंदर्यशास्त्र विकसित केले. ते केवळ वेदना व्यक्त न करता प्रतिकार आणि स्वातंत्र्याची प्रेरणा देते. जागतिक स्त्रीवादी चळवळीशी संवाद साधून स्थानिक संदर्भात ते विकसित झाले. आजही हे साहित्य सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरते. स्त्रीवादी जाणीवेचा अभ्यास मराठी साहित्याच्या व्यापक आकलनासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारे स्त्रीवादी साहित्याने मराठी वाङ्मयाला नवी दिशा दिली आहे.

कूटशब्द : पितृसत्ताक, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, दया पवार, उर्मिला पवार, दडपशाही, सौंदर्यशास्त्र इत्यादी.

१.२ प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव ही दीर्घकाळ दबलेल्या स्त्री अनुभवांची अभिव्यक्ती आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांना साहित्यिक क्षेत्रातून दूर ठेवले होते. तरीही सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण आणि लेखनाच्या माध्यमातून स्त्री हक्कांचा पाया रचला. पंडिता रमाबाई यांनीही स्त्री स्वातंत्र्याची मागणी जोरदारपणे मांडली. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस गीता साणे आणि विभावरी शिरूरकर यांनी स्त्री जीवनातील संघर्ष प्रभावीपणे रेखाटले. त्यांच्या लेखनात कुटुंब व्यवस्थेतील दडपशाही आणि स्त्रीच्या आंतरिक वेदना स्पष्ट दिसतात.

इंदिरा संत, शांता शेळके आणि गौरी देशपांडे यांनी कवितेतून स्त्री संवेदनशीलता व्यक्त केली. दलित स्त्री लेखिकांनी जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे वास्तव उघड केले. उर्मिला पवार, प्रज्ञा दया पवार आणि मालिका अमर शेख यांनी आत्मकथन व कवितेतून स्त्री आवाजाला बळकटी दिली. स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप आत्मकथन, कविता, कथा, कादंबरी आणि नाटक या विविध माध्यमांतून प्रकट होते. यात स्त्री शरीराची जाणीव, लैंगिक हिंसा, घरगुती श्रम आणि सामाजिक बंधनांचा समावेश आहे. वैशिष्ट्यांमध्ये पितृसत्तेची तीव्र टीका, स्त्री स्वायत्ततेचा आग्रह आणि सामूहिक ओळखीचा शोध हे प्रमुख आहेत. स्त्रीवादी लेखनाने पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राला आव्हान दिले. ते केवळ दुःखाचे वर्णन करत नाही तर प्रतिकार आणि परिवर्तनाची प्रेरणा देते. जागतिक स्त्रीवादी चळवळीशी संवाद साधून हे साहित्य स्थानिक संदर्भात विकसित झाले. मराठी साहित्यात स्त्रीवादी जाणीव ही सामाजिक न्यायाच्या व्यापक लढ्याचा भाग आहे. तिने स्त्री अनुभवांना साहित्यिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

आजही हे लेखन स्त्री हक्क आणि समानतेच्या चळवळीला दिशा देते. स्त्रीवादी साहित्याचा अभ्यास मराठी वाङ्मयाच्या सखोल आकलनासाठी आवश्यक आहे. यातून सामाजिक रचना आणि लिंगभाव संबंधांचे विश्लेषण शक्य होते. प्रास्ताविकात या जाणीवेचा ऐतिहासिक विकास आणि वैशिष्ट्ये समजून घेणे महत्वाचे ठरते. अशा प्रकारे स्त्रीवादी साहित्याने मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. ते भविष्यातील संशोधनाला नवीन दिशा देणारे ठरते.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीवेच्या ऐतिहासिक विकासाचा अभ्यास करणे.
२. स्त्रीवादी साहित्याच्या विविध स्वरूपांचे विश्लेषण करणे.
३. मराठी स्त्रीवादी लेखनातील प्रमुख वैशिष्ट्ये शोधणे.
४. स्त्रीवादी साहित्यातील पितृसत्ताक व्यवस्थेवरील टीकेचा अभ्यास करणे.
५. स्त्रीवादी जाणीवेचा सामाजिक परिवर्तन आणि समकालीन साहित्यावरील प्रभाव तपासणे.

१.४ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. मराठी स्त्रीवादी साहित्यावरील पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके आणि ऑनलाइन स्रोत यांचा अभ्यास केला जाईल. उपलब्ध साहित्यकृती, समीक्षा आणि संबंधित ग्रंथांचे तुलनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले आहेत. ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भातील दुय्यम साधनांचा वापर करून विषयाची सखोल मांडणी केली जाईल. अशा प्रकारे दुय्यम माहितीच्या आधारे संशोधनाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.५ विषय विवेचन :

१. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव :

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव ही पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धची दीर्घकालीन प्रतिक्रिया आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण आणि कवितांच्या माध्यमातून स्त्री हक्कांचा पाया रचला. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्री स्वातंत्र्याची जोरदार मागणी मांडली. विसाव्या शतकात गीता साणे आणि विभावरी शिरूरकर यांनी स्त्री जीवनातील संघर्ष प्रभावीपणे रेखाटले. इंदिरा संत आणि शांता शेळके यांच्या कवितेत स्त्री संवेदनशीलता स्पष्ट दिसते. दलित स्त्री लेखिकांनी जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे वास्तव उघड केले. उर्मिला पवार यांनी आत्मकथनातून स्त्री अनुभवांना वाचा फोडली. प्रज्ञा दया पवार आणि मालिका अमर शेख यांनी कवितेतून प्रतिकार व्यक्त केला. स्त्रीवादी लेखनात स्त्री शरीराची जाणीव आणि लैंगिक हिंसेचे चित्रण प्रमुख आहे. कुटुंब व्यवस्थेतील दडपशाही आणि घरगुती श्रमांवर टीका केली जाते. हे साहित्य स्त्री स्वायत्ततेचा आग्रह धरते. पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राला आव्हान देऊन नवीन अभिव्यक्ती निर्माण करते. जागतिक स्त्रीवादी चळवळीशी संवाद साधून ते विकसित झाले. मराठी साहित्यात स्त्रीवादी जाणीव सामाजिक न्यायाच्या लढ्याचा भाग आहे. तिने स्त्री आवाजाला साहित्यिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. आजही हे लेखन समानतेच्या चळवळीला दिशा देते. स्त्रीवादी जाणीवेचा अभ्यास मराठी वाङ्मयाच्या सखोल आकलनासाठी आवश्यक आहे. यातून लिंगभाव संबंध आणि सामाजिक रचना स्पष्ट होते. अशा प्रकारे स्त्रीवादी साहित्याने मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. ते भविष्यातील संशोधनाला नवीन दिशा देणारे ठरते.

२. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी स्वरूप :

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी स्वरूप हे विविध साहित्यप्रकारांमधून व्यक्त होते. आत्मकथन हे स्त्रीवादी लेखनाचे सर्वात प्रभावी स्वरूप आहे. त्यात स्त्रीच्या वैयक्तिक अनुभवांना सामूहिक आवाज मिळतो. कविता हा दुसरा महत्त्वाचा प्रकार आहे ज्यात भावना आणि प्रतिकार तीव्रतेने व्यक्त होतात. कथा आणि कादंबरीमधून स्त्री जीवनातील संघर्ष सविस्तर रेखाटले जातात. नाटकातूनही स्त्रीवादी मुद्दे मांडले जातात. स्त्रीवादी साहित्यात स्त्री शरीराची जाणीव आणि लैंगिक हिंसेचे वर्णन प्रमुख आहे. कुटुंब व्यवस्थेतील दडपशाही आणि घरगुती श्रमांचे वास्तव उघड केले जाते. पितृसत्ताक भाषेला आव्हान देऊन नवीन अभिव्यक्ती निर्माण होते. दलित स्त्री लेखनात जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे स्वरूप दिसते. ग्रामीण आणि शहरी स्त्री अनुभवांचे वेगवेगळे चित्रण केले जाते. स्त्रीवादी स्वरूपात स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्याचा आग्रह असतो. ते केवळ वेदना व्यक्त न करता परिवर्तनाची प्रेरणा देते. जागतिक स्त्रीवादी साहित्याशी संवाद साधून स्थानिक स्वरूप विकसित झाले. मराठीतील स्त्रीवादी लेखन पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राला नाकारते. त्यात प्रामाणिकपणा आणि प्रत्यक्ष अनुभवांची प्रधानता आहे. आत्मकथन आणि कविता यांमधून स्त्री आवाज अधिक प्रभावी ठरतो. हे स्वरूप सामाजिक न्यायाच्या चळवळीशी जोडलेले आहे. स्त्रीवादी साहित्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास मराठी वाङ्मयाच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारे स्त्रीवादी स्वरूपाने मराठी साहित्यात नवीन दिशा निर्माण केली आहे.

३. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी वैशिष्ट्ये :

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी वैशिष्ट्ये ही पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणून ओळखली जातात. स्त्री अनुभवांना प्रामाणिकपणे अभिव्यक्त करणे हे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. आत्मकथनातून वैयक्तिक वेदनांना सामूहिक आवाज मिळतो. कवितेत भावना आणि प्रतिकाराची तीव्रता दिसते. स्त्री शरीराची जाणीव आणि लैंगिक हिंसेचे स्पष्ट चित्रण केले जाते. कुटुंब व्यवस्थेतील दडपशाही आणि घरगुती श्रमांवर टीका केली जाते. पितृसत्ताक भाषेला आव्हान देऊन नवीन अभिव्यक्ती निर्माण होते. दलित स्त्री लेखनात जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे वास्तव उघड होते. स्त्री स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्याचा आग्रह हा महत्त्वाचा गुण आहे. पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राला नाकारून प्रामाणिक अनुभवाला प्राधान्य दिले जाते. सामाजिक न्यायाच्या चळवळीशी साहित्याचे नाते जोडले जाते. जागतिक स्त्रीवादी विचारांशी संवाद साधून स्थानिक संदर्भ विकसित होतात. स्त्रीवादी लेखन केवळ दुःखाचे वर्णन न करता परिवर्तनाची प्रेरणा देते. सामूहिक ओळख आणि एकजुटीचा स्वर प्रभावी ठरतो. ग्रामीण आणि शहरी स्त्री अनुभवांचे वेगवेगळे चित्रण केले जाते. भाषा साधी आणि अनुभवसिद्ध असते. स्त्रीवादी वैशिष्ट्यांमुळे मराठी साहित्यात नवीन सौंदर्यशास्त्र उदयास आले. हे वैशिष्ट्ये सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरतात. स्त्रीवादी साहित्याच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास मराठी वाङ्मयाच्या सखोल आकलनासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारे स्त्रीवादी वैशिष्ट्यांनी मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत.

१. स्वत्वाचा शोध :

स्वत्वाचा शोध म्हणजे स्त्रीने आपली खरी ओळख समजून घेणे. परंपरेत दिलेली भूमिका नाकारून स्वतःचे अस्तित्व शोधणे. स्वतंत्र विचार, इच्छा आणि क्षमता जाणणे. पुरुषप्रधान समाजात दडपलेली स्वतःची ओळख पुन्हा निर्माण करणे. हा शोध स्त्रीमुक्तीचा पहिला आणि महत्त्वाचा टप्पा आहे.

२. दुसरेपणाची जाणीव व नकार :

दुसरेपणा म्हणजे स्त्रीला 'इतर' किंवा दुय्यम मानणे. समाजात स्त्रीला पुरुषाच्या तुलनेत कमी लेखले जाते. ही जाणीव निर्माण झाल्यावर स्त्री ती नाकारते. दुय्यम स्थान स्वीकारण्याऐवजी समान हक्काची मागणी करते. हा नकार स्त्रीस्वातंत्र्याच्या चळवळीचा मूळ आधार आहे.

३. स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार :

स्त्री आणि पुरुष दोघेही समान मानवी अस्तित्व आहेत. शिक्षण, काम, निर्णय आणि हक्क यात समानता हवी. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समान संधी देणे आवश्यक. कायदा, समाज आणि कुटुंबात समानतेची अंमलबजावणी. ही समानता खऱ्या अर्थाने लोकशाही आणि न्याय स्थापित करते.

४. परंपरेचे मूल्यमापन :

परंपरेतील चांगल्या गोष्टी स्वीकारणे आणि वाईट नाकारणे. स्त्रीला बंदिस्त करणाऱ्या रीतिरिवाजांची टीका. परंपरेला आंधळेपणाने न मानता तर्काने तपासणे. स्त्रीमुक्तीसाठी परंपरेतील अडथळे दूर करणे. नव्या मूल्यांसह परंपरेचा पुनर्विचार आवश्यक आहे.

१.६ निष्कर्ष :

१. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव ही पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धची दीर्घकालीन प्रतिक्रिया असून तिने स्त्री अनुभवांना साहित्यिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे.
२. स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप आत्मकथन, कविता, कथा आणि कादंबरी या माध्यमांतून व्यक्त होते आणि त्यात प्रामाणिक अनुभवाला प्राधान्य दिले जाते.
३. स्त्रीवादी लेखनातील प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे स्त्री शरीराची जाणीव, लैंगिक हिंसेचे चित्रण आणि स्वायत्ततेचा आग्रह हे आहेत.
४. दलित स्त्री लेखिकांनी जातीय आणि लिंगभाव आधारित दुहेरी शोषणाचे वास्तव प्रभावीपणे उघड केले आहे.
५. स्त्रीवादी साहित्याने पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राला आव्हान देऊन नवीन अभिव्यक्ती आणि सामाजिक न्यायाची दिशा निर्माण केली आहे.
६. मराठी स्त्रीवादी जाणीव जागतिक स्त्रीवादी चळवळीशी संवाद साधून स्थानिक संदर्भात विकसित झाली असून ती सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरते.

संदर्भ :

१. उर्मिला पवार, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००३, पृष्ठे १६८.
२. बेबी कांबळे, जिणे आमचे, प्रकाशन, मुंबई, १९८६, पृष्ठे १५०.
३. सावित्रीबाई फुले, काव्यफुले, (संपादित आवृत्ती), महात्मा फुले प्रकाशन, पुणे, १८५४ (पुनर्मुद्रण २०००), पृष्ठे १२०.
४. पंडिता रमाबाई, द हाई कास्ट हिंदू वुमन, (मराठी अनुवाद), प्रकाशन, पुणे, १८८७ (पुनर्मुद्रण), पृष्ठे २००.
५. विभावरी शिरूरकर, हिंदोळ्यावर, प्रकाशन, मुंबई, १९३४, पृष्ठे १८०.
६. गौरी देशपांडे, आहे हे असं आहे, प्रकाशन, मुंबई, १९८६, पृष्ठे १६०.
७. डॉ. अरुणा ढेरे (संपादित), स्त्री-लिखित मराठी कादंबरी (१९५० ते २०१०), पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृष्ठे ३२०.